

Sanki, elə bil (elə bil ki), guya (guya ki) sözlərinin grammatik statusu barədə

Nabatəli Qulamoğlu

Təhsil eksperti, Dövlət İmtahan Mərkəzi yanında İctimai Şuranın üzvü. Azərbaycan.

E-mail: n_palangov@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-6241-4490>

XÜLASƏ

Məqalə Azərbaycan dilçiliyində problem sayılan bir məsələyə – sanki, elə bil, guya sözlərində durğu işarələrindən istifadəyə – həsr edilmişdir. Bu həm elmi, həm də didaktik baxımdan mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Son zamanlar dərslik və dərs vəsaitlərində başlığa çıxarılmış ifadələr “vergülsüz yazılan modal sözlər” hesab edilir. Məqalədə bu fikrin elmi əsasının olmadığı faktlarla arqumentləşdirilmişdir. Bir tərəfdən Azərbaycan dilində durğu işarələrinə dair elmi ədəbiyyat və dərsliklər geniş təhlil edilmiş, digər tərəfdən həmin yanlış fikrin modal sözlərin fəlsəfəsinə zidd olduğu müxtəlif müstəvidən izah edilmişdir. “Vergülsüz yazılan modal sözlər” ifadəsinin genezisi analiz edilmişdir. Sanki, elə bil, guya modal sözlərinin cümlədə ayrılmaması və fərqləndirilməməsinin səbəbləri müəyyən edilmişdir. Nəhayət, sanki, elə bil, guya modal sözlərinin cümlədə ayrılması və ya fərqləndirilməsinin vacib olduğu diqqətə çatdırılmışdır.

AÇAR SÖZLƏR

modal sözlər, sinkretik mənə, köməkçi nitq hissələri, durğu işarələri, intonasiya

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

göndərilib: 25.10.2023

qəbul edilib: 02.12.2023

About the grammatical status of the words as if, as though, supposedly

Nabatali Gulamoghlu

Education expert, Member of the Public Council at the State Examination Center.

Azerbaijan. E-mail: n_palangov@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-6241-4490>

ABSTRACT

The article is devoted to an issue considered a problem in Azerbaijani linguistics – the use of punctuation marks in words as if, as though, supposedly. This is important both from a scientific and didactic point of view. Lately, in textbooks and textbooks, the phrases that have been added to the title are considered "modal words written without commas". The article argues with the facts that this opinion has no scientific basis. On the one hand, the scientific literature and textbooks on punctuation in the Azerbaijani language were widely analyzed, and on the other hand, it was explained from different levels that this wrong idea contradicts the philosophy of modal words. The genesis of the phrase "modal words written without commas" was analyzed. As if, as though, supposedly the reasons why modal words are not separated and differentiated in the sentence have been determined. Finally, it has been pointed out that it is important to separate or distinguish modal words as if, as though, supposedly in a sentence.

KEYWORDS

modal words,
syncretic meaning,
auxiliary parts of
speech, punctuation
marks, intonation

ARTICLE HISTORY

Received: 25.10.2023

Accepted: 02.12.2023

Giriş / Introduction

Uzun müddətdir ki, *sanki, elə bil (elə bil ki), guya (guya ki)* sözlərinin qrammatik kimliyi barədə dolaşmaq fikirlər hökm sürməkdədir. Dərslərdə modal sözlərin məna qrupları cədvəl şəklində verilmiş, *sanki, elə bil, guya* sözləri bənzətmə və müqayisə bildirən modal sözlər qrupuna aid edilmişdir. Modal sözlərin cümlədə vergül vasitəsilə ayrıldığı da öz əksini tapmışdır. Bütün bunlarla yanaşı, oxuyuruq: “*Sanki, elə bil, guya* sözlərində vergül qoyulmur” [11, s.111]. Eyni yanaşmaya DİM-in vəsaitlərində də rast gəlirik: “*Sanki, elə bil, guya* modal sözlərində vergül qoyulmur” [3, s.183].

Əsas hissə / Main part

Biz də “*sanki, elə bil, guya* sözlərində vergül qoyulmur” fikrinin haradan qaynaqlandığını aşkarlamaq məqsədilə xronoloji ardıcılıqla mövzuya uyğun olan bir neçə elmi-metodik mənbəyə müraciət etməyi vacib saydıq. Həmin sözlərin qrammatik statusunu müəyyən etməkdən ötrü ilk növbədə daxil olduğu köməkçi nitq hissələri sistemini qiymətləndirmək lazımdır. Köməkçi nitq hissələrinin (bu ifadə özü də şərti addır) qrammatik statusu barədə birmənalı fikir yoxdur. Fərqli yanaşmalar türk, rus və Avropanın bir çox dillərində də özünü göstərir. Xüsusilə modal sözlər haqqında bir-birini təkzib edən nəzəriyyələr kifayət qədərdir. Mövcud problemin mahiyyəti modal sözlərin təbiətindən qaynaqlanır. Bu sözlərin qrammatik funksiyası barədə fərqli fikirləri özündə ehtiva edən çoxlu nümunələr gətirmək olar. *Görəsən* sözü izahlı lüğət [5, s.262] və akad. M.Şirəliyevin redaktorluğu ilə çap edilmiş kitabda [15, s.183] ədat kimi təqdim edilir. Q.Kazımov [12, s.385] və M.Hüseynzadə [10, s.162] isə eyni ifadəni modal söz hesab edirlər. Maraqlı daha bir cəhət ondan ibarətdir ki, izahlı lüğətdə *görəsən* sözünün ədat kimi təqdim edilməyinə baxmayaraq, o, vergül vasitəsilə ayrılmış və ya fərqləndirilmişdir. Hansı alimə istinad etməli? Əlbəttə, bu sözdə hibrid əlamət olduğu üçün konkret bir nitq hissəsinə aid etmək çətinidir. Məhz fərqli yanaşmalar da bu cəhətdən irəli gəlir. Şəxsi mövqeyimə qalsa, *görəsən* sözündə münasibət bildirməkdən çox ədalət vardır.

Prof. Ə.Abdullayev yazır: “Dilimizdə *elə* sözlər vardır ki, ayrıca bir nitq hissəsi adlandırılmır. Bunlar modal sözlərdir. Bunları başqa nitq hissələri ilə qarışdırmamaq məqsədilə, yuxarıdakı ədəbiyyat siyahısında A.Ə.Aslanovun “Müasir Azərbaycan dilində modal sözlər” adlı məqaləsinin oxunması məsləhət görülmüşdür [2, s.4].

Əvvəlcə prof. Ə.Abdullayev tərəfindən tövsiyə edilmiş məqalə ilə tanış olduq.

Burada modal sözlər haqqında dəyərli fikirlər yer almışdır. Belə ki, müəllif modal sözlərin:

- a) morfoloji cəhətdən hansı nitq hissəsinə aid olduğunu izah etməyin çətin və mübahisəli olduğunu;
- b) Azərbaycan dili ilə müqayisədə rus dilində öyrənilməsinin xeyli əvvəllərə təsadüf etdiyini;
- c) Azərbaycan dilinə dair müəllifə qədər yazılmış əsərlərdə ayrıca bəhs şəklində olmamasını;
- ç) müxtəlif nitq hissələri arasında paylaşdırılmasını;
- d) modallığı ifadə edən vasitələrdən biri olmasını;
- e) nə müstəqil, nə də köməkçi söz olmasını;
- ə) quruluş etibarilə qruplaşdırılmasını oxucuların diqqətinə çatdırmışdır [4, s.85–87]. Bizim araşdırmamız üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edən isə müəllifin aşağıdakı qeydləridir:

“5. Əslində həqiqət olmayan, lakin həqiqətə bənzədilən bir hadisə, əşya, əlamət, keyfiyyət və s. haqqında müəyyən bir fikri ifadə etmək məqamında işlədilən modal sözlər və modal birləşmələr: *guya, guya ki, elə bil ki, sanki*.

Guya, Yasəmən anasından ötəri darıxırmış (Ə.Vəliyev); *Mərdan, sanki, öz əməyinin meyvəsini görürdü* (Mir Cəlal); *Elə bil ki, lap Qıratın nəslindəndir* (S.Rəhimov)” [4, s.88].

Deməli, modal sözlər haqqında ilk mənbədə məlum sözlərin cümlədə ayrılması və fərqləndirilməsi öz əksini tapmışdır.

M.Ə.Hacıyev “Durğu işarələri” adlı məqaləsində cümlə üzvləri ilə əlaqəsi olmayan ara sözlərin vergül vasitəsilə ayrıldığını və ya fərqləndiyini qeyd etmişdir [7, s.9].

Əksər dilçilərimiz rus alimlərinə istinad etmişlər. Professor F.Zeynalov türk dillərində köməkçi nitq hissələri barədə müəyyən oxşarlıqlar tapmağa cəhd etsə də, yenə rus həmkarlarına istinad etmişdir. Məsələn, dilin inkişaf etməsi və bununla bağlı qrammatik kateqoriyaların transformasiyası, köməkçi nitq hissələrinin klassifikasiyası barədə fikirləri akademik V.V.Vinaqradovun düşüncələri ilə üst-üstə düşür. Maraqlı məsələlərdən biri də budur ki, müəllif modal sözləri digər nitq hissələrindən fərqləndirir: “Söylənən fikrə aid müəyyən münasibət ifadə edən modal sözlər digər köməkçi nitq hissələrindən (qoşma, bağlayıcı, ədat) xeyli dərəcədə seçilir” [14, s.76]. Müəllif seçilmə deyərək modal sözlərdə lüğəvi mənə əlamətlərinin olmasını nəzərdə tutur. Əlbəttə, bu faktı inkar etmək olmaz, çünki modal sözlərin çoxu əsas nitq hissələrindən yaranmışdır.

F.Zeynalov tərəfindən söylənilən fərq modal sözlərlə digər nitq hissələrinə aiddir, lakin köməkçi nitq hissələri arasında daha ciddi fərqlər aşkarlamaq o qədər çətin deyil.

Müəllifin araşdırmasından məlum olur ki, türk dilçilik ədəbiyyatında “ədat” termini işlədilsə də, bu termin köməkçi nitq hissələrinin sinonimi kimi qəbul edilir, ədatlar isə ayrı-ayrı nitq hissələri içərisində verilmişdir [14, s.84]. O, eyni vəziyyətin Azərbaycan dilində də olduğunu vurğulayaraq əlavə edir: “Yeri gəlmişkən, Azərbaycan dilçilik ədəbiyyatında ədat və modal sözlərə münasibət də müxtəlifdir. Bəzən modal sözlər qeyd-şərtsiz ayrıca köməkçi nitq hissəsi kimi verilir, bəzən isə onlar ədatların tərkibində səciyyələndirilir” [14, s.85].

Prof. F.Zeynalov da *sanki* və bu tip modal sözlərə münasibət bildirmişdir: “*Sanki* modal sözünə sinonim olan söz və söz birləşmələrindən *zənn et ki, fərz et ki, elə bil ki, tutaq ki, tutalım (ki), guya* və s. qeyd etmək olar: *Tutalım ki, bunların hamısı doğrudur* (M.S.Ordubadi)” [14, s.129].

Əlbəttə, müəllifdən fərqli olaraq, sitatda sıralanmış bütün modal sözlərin eyni məzmun kəsb etdiyini düşünmürük. Onların bir qisminə müqayisə, digərində isə fərziyyə vardır. Lakin prof. F.Zeynalova müraciət etməkdə məqsədimiz ayardır. Demək istəyirik ki, “*sanki, elə bil, guya* sözlərində vergül qoyulmur” frazası burada da yoxdur.

Dilçi alim R.Rüstəmov istinadən deyərək ki, türk dilçilərindən ədatları köməkçi nitq hissələrinin xüsusi növü kimi təqdim edənlər və ya onları nidalarla birgə öyrənənlər də vardır [Kazımov Q. Bakı, 2007]. O, türk ədəbiyyatında modallığın, demək olar ki, tədqiq edilmədiyini, bu anlayışın geniş təhlilinin rus alimi akademik V.V.Vinoqradov tərəfindən aparıldığını diqqətə çatdırmışdır.

Yuxarıda söylənilənləri ümumiləşdirsək, demək olar: köməkçi nitq hissələrinin təsnifatını aparmaq çox çətindir, çünki onlar bir çox cəhətdən bir-birinə oxşayır. Deməli, modal sözlər haqqında da həmişə yekdil fikir söyləmək mümkün deyil. Səbəbi onunla bağlıdır ki, modal sözlər nitq hissələrinin transformasiyası nəticəsində əmələ gəlmişdir.

Modal sözlərin ayrıca qrammatik kateqoriya kimi müəyyən edilməsi A.A.Potebniyə məxsusdur. O, modal sözlərin ara cümlələrdən yarandığını sübut etmişdir. “Ara sözlər” termini modal sözlərin mahiyyətini açmır” ideyasını da məhz A.A.Potebni irəli sürmüşdür [Потебня А. Москва, 1941]. Şübhə yoxdur ki, hər bir dilin öz inkişaf tarixi vardır. Dil kateqoriyaları da bütün dillərdə vahid sxem üzrə inkişaf etmir. Azərbaycan dilində *aydındır, görünür, demək olar ki, az qalırdı, elə gəldi ki, doğrudur, gərəkdir* və s. bu kimi modal sözlərin ara cümlələrdən yarandığını dilçi alimlərimiz Ə.Abdullayev [1, s.114] və Q.Kazımov [12, s.255] tədqiq etmişlər. Professor Q.Kazımov qeyd edir ki, bu cür modal sözlər hələ də müəyyən dərəcədə baş cümlə mövqeyini qoruyub saxlaya bilər.

Modal sözlərin nitq hissələrindən yaranması təkamül prosesinin nəticəsidir. Dilçi alimlərimizin bu cür yanaşması da sübut edir ki, ara sözlər dilin inkişafı prosesində əldə olunan təbii “emal” hadisəsidir (hələ məsdər, feili sifət, feili bağlama kimi hibrid qrammatik kateqoriyalar barədə söz açmırıq). Modal sözləri müəyyən etməyin çətinliklərindən biri də bununla bağlıdır. Həyatı misallarla da dediklərimizi isbat etmək olar. Deyək ki, alma və armudun peyvənd olunmuş məhsuluna hansı ad vermək olar? Bu məhsulda həm almaya, həm də armuda bənzər əlamətlər vardır. “Hibrid meyvədə hansının payı daha çoxdur?” sualına cavab vermək olmur – bunu ölçən indikator mövcud deyil. İstənilən canlı hibriddir, yəni o həm atanın, həm də ananın gen daşıyıcısıdır. Baxmayaraq ki, ana genotipdir, hər bir canlıda bəzən ananın, bəzən də atanın geni dominant rol oynayır. Məhz bəzi köməkçi nitq hissələrində “gen”lərin rəqabəti hiss olunur. Modal sözlərin müəyyənləşdirilməsində ikinci çətinlik də buradan doğur. Akademik V.V.Vinoqradov rus dilində modal sözlərin əsasən zərflərdən yarandığını iddia edir. Azərbaycan dilində də eyni ifadə, kontekstdən asılı olaraq, həm modal söz, həm də zərflər kateqoriyasına aid ola bilər.

Yuxarıda qeyd edilmiş çətinliklər (köməkçi nitq hissələrinin klassifikasiyası, modallığın ümumi kateqoriya olması, bir çox hallarda modal sözlərlə ədatlar arasındakı sərhədin qeyri-müəyyənliyi) adlı-sanlı dilçi alimlərimizin yanaşmalarında qeyri-dəqiqəliyin yaranmasına səbəb olmuş faktorlardır. Prof. Ə.Abdulayev *indi* sözünü modal sözlər cərgəsinə aid edir, halbuki həmin sözün ədat (və ya zərf) olması heç bir şübhə doğurmur. M.Hüseynzadə modal sözlərin təsnifatına cümlədə ifadə olunan fikrə qarşı emosional münasibət (hayıf ki, qəribədir, təəssüf ki, demə) bildirənləri daxil edir. Belə bir mövqeni professor N.S.Valqınanın da təsnifatında görürük: ara sözlər məlumatın emosional qiymətini verə bilər: *xoşbəxtlikdən, bədbəxtlikdən, təəccübümə rəğmən* və s. [20, s.249]. S.M.Kolesnikovanın araşdırmaları ilə tanış olarkən görürük ki, hətta köməkçi nitq hissələrinin tədqiqi sahəsində xüsusi xidmətləri olan V.V.Vinoqradov *sadəcə* sözünü emosional-ekspressiv, *təqribən* sözünü isə miqdar ədatları sırasına aid edir [17, s.65–72].

Tanınmış rus alimi D.E.Rozental da öz təsnifatında nitqə modallıq çaları gətirən ədatları sıralamışdır [21, s.220]. Yuxarıda göstərilən sözlərin hər biri modal sözlər cərgəsinə aiddir. Amma sirr deyil ki, modal sözlər münasibət ifadə edir, emosionallıq isə ədatlara xas əlamətdir.

S.M.Kolesnikova qeyd edir ki, M.A.Telenkova da öz təsnifatında modal ədatlara xüsusi yer ayırmışdır [18, s.69].

Artıq tam əminlik yaranır ki, modal sözlərlə ədatların yaxınlığı öz təsdiqini tapır. Modal sözlərin müəyyən edilməsində subyektiv və obyektiv modallıq arasındakı fərqin

də mühüm əhəmiyyəti vardır.

Əlbəttə, dil mübahisələr sistemidir. Hesab edirik, obyektiv və subyektiv modallıq bəzi dilçilər üçün ilk baxışda xəyali görünə bilər. Məlumdur ki, obyektiv modallıq bizim iradəmizdən asılı olmayaraq, istənilən hökmdə mövcuddur. Obyektiv modallıq üzərində tədqiqat işi aparan dilçi alimlər onların geniş təsnifatını nümunələr əsasında vermişlər. Məlumdur ki, obyektiv modallıq məntiq elminin, subyektiv modallıq isə qrammatikanın obyektidir. Əksər dilçi alimlər modallığı cümləni təyin edən xüsusiyyətlərdən biri kimi təqdim edirlər. Bu cür qiymətləndirmə məhz obyektiv modallıq sayılır. “Belə ki, cümlə gerçəkliyi ictimai şüurda praktik şəkildə əks etdirərək, təbii ki, nitqin məzmununun gerçəkliyə münasibətini bildirir” [17, s.55]. Danışanın gerçəkliyə münasibətini isə subyektiv modallıq adlandırırlar. Buradan da bəzi mütəxəssislər belə nəticə çıxarırlar ki, subyektiv qiymətləndirmə varsa, deməli, o, obyektiv deyil. Əlbəttə, bütün bu mübahisələr məntiqi dartsımalardır. Hesab edirik ki, belə mübahisə əsassızdır, ən azı ona görə ki, subyektiv qiymətləndirməni gerçəkliyi olduğu kimi dəyərləndirmək imkanından məhrum edir. Bütün elmlər gerçəkliyi subyektiv qiymətləndirmə vasitəsilə təqdim edir.

Rus dilçilik ədəbiyyatında modallıq və onun ifadə vasitələri haqqında kifayət qədər elmi əsərlər yazılmışdır. Bu barədə A.Peşkovski, A.Şahmatov, A.Potebnya, V.V.Vinoqradov və digər alimlərin əsərlərində lazımi məlumatlara rast gəlirik. Dilçi alimlər həm də modallığın feilin şəkilləri vasitəsilə ifadə olunmasına da diqqət yetirmişlər. Hesab edirik ki, Azərbaycan dilində feilin müxtəlif kateqoriyalarında modallığı ifadə etmək imkanları genişdir, lakin mövzudan kənara çıxmaq üçün bir neçə nümunə ilə kifayətlənməyi doğru hesab edirik.

– *Dünən belə bir kitab almışam.*

– *Mənə də alardın.*

İkinci replikada təəssüf hissənin feilin qeyri-qəti gələcək + idi hissəciyinin köməyi vasitəsilə ifadə olunduğu aydın görünür. Beləliklə, modallıq ümumi anlayışdır. Onu tək-cə modal sözlərin adına yazmaq doğru deyil. Bütün bunları nəzərə alan V.Vinoqradov yazır: “Lakin rus dilində sintaktik modallıq kateqoriyasını ifadə etmək üçün ayrıca leksik-semantik qrup təşkil edən sözlər vardır” [17, s.1]. Akademik fikrini davam edərək göstərir ki, “cümlə və onun hissələrinin reallığa münasibətini bir çox sözlər, hətta ara söz birləşmələri ifadə edə bilər. Onlar cümlədəki modallığın qrammatik ifadəçisi ola bilər” [orada].

Deyək ki, modal sözlərlə feillər arasında keçid prosesini görmək o qədər də çətin deyil. Müasir dilimizdə “üstəlik” sözü modallıq mənasında da işləyə bilər. Nümunə:
Dediklərimi elə, haqqını alacaqsan (,) üstəlik (,) məndən köklü bir qonaqlıq.

Vaxtilə insanlar odunu meşədən daşımaq üçün heyvanlardan istifadə etmişlər. Uzunluğu təqribən 60 sm olan odunları tayçalara (elastik budaqdan düzəldilmiş oval alət) yığmış və iki tayçanı heyvanın (at, eşşək, öküz) üstündən asmışlar. Tayçalar arasında qalan məsafəni də odunla doldurmuşlar. Həmin hissə “üstəlik” adlanır. Meşətrafi kəndlərdə bu söz indi də aktiv işlənməkdədir, halbuki lüğətdə dialektizm hesab edilir. Deməli, vaxtilə isim (Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, 1-ci nəşr) olmuş söz tarixi proses nəticəsində öz funksiyasını dəyişmişdir.

1. *Dediklərimi elə, haqqını alacaqsan, həтта (üstəlik) məndən köklü bir qonaqlıq.*
2. *Dediklərimi elə, haqqını alacaqsan, hələ (üstəlik) məndən köklü bir qonaqlıq.*

Birinci cümlədə *üstəlik* sözünü *həтта*, ikincidə isə *hələ* ifadəsi ilə əvəzlədik. Cümlənin məzmununa heç bir xələl gəlmədi. Eyni söz leksik çalarların rəngarəngliyi nəticəsində birinci cümlədə bağlayıcı, ikincidə isə ədat rolunu oynadı. Onu da deyək ki, bu söz elmi ədəbiyyatda zərf kimi də qiymətləndirilir.

A.Potebnyanın modal sözləri qrammatik kateqoriya kimi kəşf etməsi dilçi alimlər üçün yeni yaradıcılıq pəncərəsi açmışdır. V.V.Vinoqradov bütün sözləri leksik mənasından asılı olaraq, “əsas struktur-semantik” tiplərə bölmüşdür: 1) nitq hissələri (əsas nitq hissələri); 2) nitqin hissəcikləri (köməkçi sözlər); 3) modal sözlər və ədatlar; 4) nidalar. Bu təsnifatda əsas yeri modal sözlər tutur.

Göründüyü kimi, təsnifatda modal sözlər və ədatlar vahid qrupda birləşdirilmişdir. Bu da ondan xəbər verir ki, həm modal sözlərdə, həm də ədatlarda oxşar əlamətlər vardır.

Yuxarıda qeyd etdiklərimizdən belə nəticə hasil olur: subyektiv modallıq ümumi anlayışdır. Onun ifadə vasitələri genişdir. Subyektiv modallıq modal sözlər, ədatlar, feilin müxtəlif kateqoriyaları və digər leksik-semantik qruplar vasitəsilə ifadə oluna bilər.

Uzun illərin sınağından çıxmış “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə *sanki* sözü bağlayıcı kimi xarakterizə edilir [5, s.35]. Dərslik və dərs vəsaitlərindəki izahlarla izahlı lüğət arasındakı müxtəliflik haradan yaranıb? Yenə də yollar rus dilinə aparıb çıxarır. Məlum söz (*словно, как будто*) rus dilində, kontekstdən asılı olaraq, ya bağlayıcı, ya da ədat kimi xarakterizə edilir.

1. *Время усмиряет его нежность, словно пламя спички на мосту гасит красоту* (Б.Окуджава).
2. *...Она вдруг закружилась и на глазах у всех словно юркнула в землю* (Н.Тэффи).

1 və 2-ci cümlələrdə verilmiş *sanki* sözlərinin fərqlərini müəyyən etmək o qədər də çətin deyil.

a) birinci cümlədə həmin sözdən sonra fasilə vermək mümkün olduğu halda, ikinci cümlədə bunu etmək olmur. Aparduğumuz müşahidələr göstərir ki, *sanki* sözü feilə nə qədər yaxındırsa, fasilə bir o qədər azalır, əksinə, feildən nə qədər uzaqda yerləşirsə, fasilə vermək üçün şərait yaranır.

b) bağlayıcıdan fərqli olaraq, ədat sadə və mürəkkəb cümlədə əlaqələndirici həlqə deyil, o, cümləyə yalnız əlavə məna çaları verir.

3. Birinci cümlədə müqayisə olunan tərəfləri bağlayıcı bir-biri ilə əlaqələndirir. 2-ci cümlədə isə müqayisə gizli aparılır, metaforik şəkildə.

Deməli, həmin söz cümlədə fərqləndirilmir.

Müşahidələrimiz göstərir ki, əksər dilçilər *sanki* sözü ilə bağlı fikir söyləməkdən yan keçmişlər. Hələ B.Əhmədov və A.Axundovun “Türk dili” (6-cı sinif) kitabında modal sözlərin təsnifatı verilmiş, *sanki* və bu tipli sözlər müqayisə bildirən modal sözlər sırasına daxil edilmişdir. Eyni zamanda müəlliflər modal sözlərdə durğu işarələrindən istifadə qaydalarını izah etmişlər, lakin *sanki*, *elə bil*, *guya* sözlərinin durğu işarələrinə münasibəti barədə heç bir məlumat verməmişlər. Hətta şagirdlər üçün verilmiş tapşırıqlar içərisində həmin sözlərə rast gəlmirik [6, s.126–128]. Güman edirik ki, belə ehtiyatkarlıq həmin sözün əksər bədii nümunələrdə vergülsüz yazılması ilə bağlıdır. Əgər bütün ədiblər *sanki* sözünü cümlədə fərqləndirməmişlərsə, dilçi alimlər də “el haraya, mən də oraya” prinsipini özləri üçün yetərli saymışlar. Düşüncələrimi bölüşdüyüm bir çox dilçilərin fikrincə, ilk dəfə “*sanki*, *elə bil*, *guya* sözlərində vergül qoyulmur” frazası DİM-də qeydə alınmışdır. Axtarırlarımız da bu fikri təsdiqləyir. TQDK-nın 2010-cu ildə nəşr edilmiş dərs vəsaitində həmin istisna yer almış, 2015-ci ilin vəsaitində isə çıxarılmış, sonra yenidən dövriyyəyə buraxılmışdır (“Abituriyent” jurnalı). Məhz bundan sonra “vergülsüz yazılan modal söz” anlayışı dərslik və dərs vəsaitlərinə keçmişdir. Yeri gəlmişkən, biz yuxarıda *axı* ədatının modal söz kimi yayılmasının səbəbini izah etdik. Dərslik müəllifləri fikirlərini bununla əsaslandırırlar ki, həmin sözlərdə intonasiya yoxdur. Əlbəttə, belə düşünənlər ona görə haqlıdırlar ki, həmin sözlərdə ədatlara xas olan əlamətlər daha çox təzahür edir, lakin ona görə haqsızdırlar ki, bəzi dilçilər intonasiya ilə durğu işarəsi arasındakı münasibəti lazımı səviyyədə qiymətləndirə bilmirlər. Söhbət cümlədə intonasiyanın rolunu düzgün başa düşməkdən gedir.

Biz köməkçi sözlərin kateqoriyalara bölünməsində qeyri-müəyyənliyin olduğunu qeyd etmişik. Məhz modal sözlərlə ədatlar arasındakı sərhədi dəqiq müəyyən etmək mümkün olmadığı üçün V.V.Vinoqradov “modal ədatlar” kateqoriyasına diqqət cəlb etməyi vacib hesab etmişdir [17, s.9]. Hətta onların təsnifatını aparmışdır.

“Modal ədatların dördüncü qrupu əvəzliliklərlə birləşərək ...omonim bağlayıcılarla

eynincinsli olur [17, s.28]. Forma etibarilə fərqli olsa da, Azərbaycan dilindəki *sanki*, *elə bil* modal sözləri ilə eyni funksiya daşıyır. “Modal ədatlar ədatların digər növlərindən onunla fərqlənir ki, onlar əksər hallarda hər hansı bir konkret sözə deyil, bütöv cümləyə aid olur” [17, s.28].

Modal sözlərin təsnifatı da müxtəlif dillərdə fərqli şəkildə verilmişdir. V.Vinoqradov modal sözlərin rus dilində yeddi, R.Rüstəmov isə türk dilində altı tipini müəyyən etmişlər [16, s.84]. Hətta dilçi alimlərimiz Azərbaycan dilində bir-birindən fərqli təsnifat aparmışlar. Başqa bir nümunə: V.V.Vinoqradovdan fərqli olaraq, N.S.Valqina modal sözlərin səkkiz tipini müəyyən etmişdir. Bütün bunları diqqətə çatdırmaqda məqsəd birdir: modal sözlər öz struktur-semantik təbiətinə görə mürəkkəbdir, onlar haqqında təkzibolunmaz fikir söyləmək çox çətinidir.

Akademik İ.İ.Meşaninova yazır: “Modal sözlərlə birlikdə çoxlu sayda modal ədatlar vardır. Modal sözlər və modal ədatlar arasında sərhəd xeyli hərəki xarakter daşıyır. Bir çox modal ədatlar sözlərin semantik cəhətdən “quruması” və əşyalıq mənasını itirməsi nəticəsində baş vermişdir. Modal ədatlar digər növ ədatlardan onunla fərqlənir ki, onlar çox zaman ayrıca götürülmüş bir sözə deyil, bütöv cümləyə aid olur” [19, s.289]. İ.İ.Meşaninovdan verilmiş nümunələr də (*мол, дескать*) məhz *guya* sözü ilə tam, *sanki*, *elə bil* sözləri ilə nisbi ekvivalentdir.

Akademik İ.İ.Meşaninov modal sözlərin sinfi tərkibini müəyyən qrammatik çərçivə əsasında məhdudlaşdırmağın vacib olduğunu qeyd etmişdir. “Nitq hissələrinin bu cür ayrılmış xüsusi hissəsinə aid ara (modal) sözlərin cərgəsinə yalnız *elə* sözləri qoşmaq lazımdır ki, həmin sözlər ara sözdə subyektiv qiymətləndirmə rolunda çıxış etsin və bu üzvə bağlı olsun” [19, s.290]. Müəllif onların xarici cəhətdən formasının dəyişməz olduğunu diqqətə çatdırmışdır. V.Vinoqradov modal sözlər və ədatları birlikdə məna növlərinə bölür [17, s.5]. Müəllifin qeyd etdiyi altı əlamətdən biri bizim yazının məqsədinə uyğun gəlir. Belə ki, akademikə görə, modal sözlər bəzən ayrı-ayrı sözlərə haqq qazandırır, onları motivasiya edir, bütүн bu hallarda modal sözlər digər ifadə elementləri ilə müqayisədə ayrı müstəvidə nəzərə çarpır, bir çox hallarda ədatlara yaxınlaşır.

Problemin mahiyyəti üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən yanaşmalardan biri də C.M.Kolesnikovaya məxsusdur. Müəllif, akad. V.V.Vinoqradovun ədatları “yarımqrammatik-hibrid, yarımleksik tip” adlandırması nəzəriyyəsinin inkişaf etdirərək modal ədatların geniş təsnifatını verməklə onların ifadə etdiyi mənalara göstərərək yazır:

4) müqayisə bildirənlər: *guya* (*будто*), *guya ki* (*как будто*), *elə bil* (*как бы*), *sanki* (*словно*)... [18, s.70].

Məhz bütün bu araşdırmaların nəticəsidir ki, rus dilində *sanki* sözü, kontekstdən asılı olaraq, ya müqayisə bağlayıcısı, ya da müqayisə ədatı kimi götürülür. Bu səbəbdən *sanki* sözünün izahlı lüğətdə bağlayıcı kimi verilməsi heç də səbəbsiz deyil. Təəssüf ki, verilmiş nümunələr *sanki* sözünü bağlayıcı kimi təqdim edə bilmir. Məsələn:

Ana ürəyindən sanki bir tel qırıldı (M.Rzaquluzadə).

Rüstəm kişi rayon mərkəzinə gəlib çatanda, sanki sinəsində iyirmi yaşlı bir cavanın ürəyi döyünürdü (M.İbrahimov) [5, s.35].

Biz öz nümunələrimizi təqdim edir və bunları qaydaya uyğun hesab edirik:

1. *Sonra o özünü geriyə çəkdi, sanki ilan udmaq istəyən kirpi qınına çəkildi* (S.Rəhimov).

2. *Əkrəm yerində mıxlanıb qaldı, sanki daş-divar, yer, göy başına fırlandı* (İ.Əfəndiyev).

Çox aydın şəkildə görünür ki, *sanki* sözü mürəkkəb cümlənin komponentləri arasında müqayisə aparır.

Beləliklə, biz hesab edirik ki:

1. Əvvəla, məlum sözlərdə ədat çaları olduğunu inkar etmək mümkün deyildir. Onlara “modal ədatlar” desək, daha doğru olar. Lakin orta məktəb dərslərlərində belə dərinlikləri şagirdlərə izah etmək çətinidir, ya “ədat”, ya da “modal sözlər” terminindən istifadə etmək uyğundur.

2. Məlum ifadələr modal söz hesab olunursa, mütləq vergül vasitəsilə fərqləndirilməlidir. Vergül qoyulmursa, deməli, ədatdır. Yanlış qrammatik ümumiləşdirmə elmi ictimaiyyəti çıxılmaz vəziyyətə salıb. Həmin sözləri vergül vasitəsilə fərqləndirsək də, fərqləndirməsək də, doğru deyil. “Ədat” desək, yetmiş il ərzində daşlaşmış qaydanı yaddaşdan silmək çətinidir, “modal söz” desək, kateqorial uyğunsuzluq yaranır.

3. Müəlliflər iddia edirlər ki, bu sözlərdə fasilə yoxdur. Fasilənin olmaması məhz həmin sözlərin ədata yaxınlığından xəbər verir. Digər tərəfdən, durğu işarəsi yalnız o halda fasiləyə əsaslanaraq qoyulur ki, cümlənin məzmununda fərqli mənə yaranma ehtimalı olsun. Biz ikinci monoqrafiyamızda intonasiya və durğu işarələri arasındakı beş münasibəti təhlil etmişik. Bu hallardan biri də belədir: intonasiya yoxdur, lakin durğu işarəsi qoyulur.

Bu sözlərdə fasilə olmadığını iddia etmək yox, fasilənin sabit olmadığını qabartmaq ağılabatandır. İki cümləni müqayisə edək:

A. *Ovunun üstünə şığıyan pələng, sanki uçurdu.*

B. *Qaraşın fikrinə dəhşətli bir şey gəldi: sanki, yuxu ölümün kölgəsi idi və Mayanın üstünü almışdı* (M.İbrahimov).

Bu nitqin tələbidir: sözlər əsas feilə yaxın olduqca fasilə azalır. İntonasiya yoxdur deyə vergül qoymamaq olmaz, çünki məqsədimiz dil vahidini (konkret, modal sözü) ayırmaq və ya fərqləndirməkdir.

4. “Vergülsüz yazılan modal söz” ifadəsi modal sözlərin fəlsəfəsinə ziddir. Modal sözlərdə vergül qoymamaq onların:

- a) cümlə üzvü olduğunu qəbul etmək;
- b) cümlə üzvləri ilə sintaktik əlaqədə olduğunu iddia etmək;
- c) nəhayət, hər hansı bir cümlə üzvünü ifadə etdiyini təsdiqləməkdir.

5. Bir-biri ilə ekvivalent olan bu üç modal sözdən başqa, vergülsüz yazılan modal söz yoxdur, çünki belə bir fikir absurddur.

6. Bəs nə üçün *elə bil ki*, *guya ki* ifadələri fərqləndirilir, axı bu sözlərdəki *ki* bağlayıcı deyil, ədatdır [13, s.256].

7. *Sanki*, *elə bil*, *guya modal* sözlərinin cümlədə vergül vasitəsilə ayrılması və ya fərqləndirilməsi böyük didaktik əhəmiyyətə malikdir: şagirdlərin yaddaşı daha bir istisna yükündən azad olar.

Professor Ə.Abdullayev *sanki* və *elə bil* sözlərinə ekvivalent kimi sayılan *guya* sözünü fikrin gerçəklik dərəcəsini göstərən ara söz hesab edir [1, s.216].

Tanınmış alimlərdən M.Hüseynzadə və Q.Kazımov *sanki* sözünü modal söz hesab edirlər. Həmin sözün *elə bil ki* modal sözü ilə ekvivalent olması da dilçi alimlərin dediyini təsdiqləyir. Sual meydana çıxır: modal sözdürsə, niyə vergül vasitəsilə fərqləndirilmir? Ola bilər ki, kim isə bu sözü istisna hal kimi hesab etsin, lakin istisna hal bütün sahələri əhatə etmir, xüsusilə modal sözlərin qrammatik funksiyasına ziddir. Beləliklə, ya *sanki* modal söz deyil, ya da modal sözdürsə, vergül vasitəsilə cümlədə ayrılmalı və ya fərqləndirilməlidir. Əslində, üçüncü bir variant da vardır: *sanki* sözünün qrammatik təbiətində ikilik vardır. Biz məhz bu versiya üzərində dayanmağa üstünlük vermək fikrindəyik, çünki bunun üçün daha ciddi əsaslar vardır. İstənilən situasiyada *sanki* və *elə bil ki* sözləri bir-birini əvəz edir, lakin *guya* sözünün məlum ekvivalentlər qrupuna daxil olması bir o qədər də real görünür. Belə ki, bu sözün semantikasındakı ədalət daha çoxdur. Düzdür, *guya* sözünün *sanki* və *elə bil* sözləri ilə mənaca kəsişdiyi anın olmadığını iddia etmək mümkün deyil. Aşağıdakı dialoqa diqqət edək:

– Niyə uşaqlarla dalaşmısan?!

– Harada?

– *Sanki* (*guya*, *elə bil*) bilmirsən!

Başqa bir nümunəyə baxaq:

Əyilib yerdə nəşə axtarırdı, bu saat nəşə tapacaqdı sanki (K.Böyükçöl).

Aydın görünür ki, dialoqdakı situasiyada hər üç söz kəşişir və nəinki kəşişir, hətta modallıqdan kənara çıxır. Burada əda və ekspressivlik münasibət bildirməyi (modallığı) üstələyir. Lakin əksər hallarda *guya* sözü digər ikisindən fərqlənir. İkinci cümlədə də eyni situasiyadır.

İstənilən müstəvidən baxanda *sanki*, *elə bil*, *guya* sözlərinin qrammatik statusunu müəyyən etməyin çətinliyi göz qabağındadır. Yazıçılarımız çox nadir hallarda *sanki* və *elə bil* sözlərini cümlədə fərqləndirirlər.

1. *Elə bil, köhnə dostu ilə görüşündən üç-dörd saat yox, üç-dörd gün keçmişdi* (H.Mehdi).

2. *Sanki, o gənc qadın bu ixtiyarsız təbəssüm və baxışı ilə könlümün heyranlığını mənə bildirmək istəyirdi* (İ.Əfəndiyev).

Ədiblərimizin məlum sözlərə fərqli yanaşması məhz həmin sözlərdə vergülün qoyulmasının problematik olduğundan xəbər verir.

Daha bir məsələnin üstündən yan keçmək olmur. Prof. Q.Kazımov yazır: “Dərslik və monoqrafiyalarda ara sözlərlə işlənən *ki*-nin bağlayıcı olduğu göstərilir. Bu fikir ara sözlərin mühüm xarakter əlamətlərindən biri ilə ziddiyyət təşkil edir. Ara sözlər ona görə cümlə üzvü olmur ki, qrammatik cəhətdən cümlənin üzvləri ilə bağlana bilmir. Ara sözlərlə birgə işlənən *ki* bağlayıcı hesab edilərsə, onda ara sözlə onun aid olduğu cümlə arasında qrammatik əlaqənin olmadığını iddia etmək doğru olmaz” [13, s.256].

Deməli, professorun iradından belə nəticə çıxarmaq olar: *elə bil ki*, *guya ki* ifadələrindən sonra ona görə vergül qoyulmur ki, oradakı *ki* bağlayıcıdır, vergül həmin ifadələrin modal söz olduğuna görə qoyulur.

Nəticə / Conclusion

Nəhayət, yuxarıda söylənilənlərdən aşağıda qeyd edilən nəticələri çıxarmaq olar:

1. *Sanki, elə bil, elə bil ki, guya, guya ki* sözlərinin aid olduğu köməkçi nitq hissələrinin təsnifatı yekdil deyil. Hazırda mövcud olan təsnifat ümumtəhsil məktəblərinin şagirdləri üçün nəzərdə tutulmuşdur.
2. Həmin ifadələrin hər birində bu və ya digər dərəcədə subyektiv modallıq çaları vardır.
3. Həmin ifadələrin qrammatik statusu yalnız kontekstdə müəyyən edilə bilər.
4. Həmin ifadələrdə həm modal sözlərin, həm də ədatların əlamətləri vardır.
5. Bütün nəzəri mülahizələri kənara qoysaq, ikisindən biridir: ya modal sözdür, vergül vasitəsilə fərqləndirilməlidir, ya da vergül qoyulmadığı üçün modal söz deyil. Bu sözlərin ədatlara yaxın olmasını arqumentləşdirən bir neçə hal vardır. Onlar:
  - a) geniş intonasiya tələb etmir;
  - b) əksər hallarda bütöv cümləyə aiddir;
  - c) feilə yaxın məsafədə olduqca fasilə zəifləyir;
  - d) frazeoloji tərkibin içərisindən ayrılı bilmir.

Modal sözlər isə cümlə üzvü deyil və buna görə də cümlədə fərqləndirilir.

6. Modal sözlər ya bütöv cümləyə, ya da cümlənin ayrı-ayrı üzvlərinə aid olduğu halda, modal ədatlar yalnız bütöv cümləyə aid olur.
7. Hər hansı bir qrammatik vahidin vergül vasitəsilə ayrılması və ya fərqləndirilməsi süni şəkildə baş vermir. Belə olarsa, hərc-mərclik yarana bilər. İntonasiya mənaya xidmət etməlidir: ya qrammatik vahidi ayırmaq, ya da cümlədəki məna variasiyasını fərqləndirmək məqsədi daşıyır. Ona görə də *sanki* sözündə fasilə yoxdur deyə onun fərqləndirilməməsi qrammatik qanunlara ziddir. Bəzən intonasiya olmayan yerdə vergül qoyulur, çünki qrammatik vahidi cümlədə fərqləndirmək mütləq tələbdir.
8. Ən nəhayət, *sanki, elə bil (elə bil ki), guya (guya ki)* ifadələrinin cümlədə ayrılması və ya fərqləndirilməsi ilə bağlı müəyyən tərəddüdlər də onların sinkretik məna daşması səbəbindəndir. Hətta bağlayıcı kimi işlənmiş *sanki* sözündən əvvəl vergül qoyulmasını bağlayıcının adına yazmaq olmaz, çünki bağlayıcı cümlədə ayrılan və ya fərqləndirilən qrammatik vahid deyil. Bağlayıcı kimi işləndikdə mürəkkəb cümlənin komponentləri arasında vergül qoyulur.

Ən nəhayət, *sanki, elə bil (elə bil ki), guya (guya ki)* sözləri bütün parametrlərinə görə elmi ədəbiyyatda modal ədatlar hesab edilməlidir. Məktəb qrammatikasına onlar modal sözlər kimi daxil edilmişdirsə, modal sözlərin qrammatik funksiyası onların ayrılmasını və ya fərqləndirilməsini tələb edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat / References

1. Abdullayev Ə., Seyidov Y., Həsənov A. (2007). Müasir Azərbaycan dili, IV hissə. Sintaksis. Bakı, Şərq-Qərb.
2. Abdullayev Ə. (1958). Köməkçi nitq hissələri. Bakı, Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, s.4.
3. “Abituriyent” jurnalı. (2019). DİM, s.183.
4. Aslanov A.Ə. Müasir Azərbaycan dilində modal sözlər. Dilçilik məcmuəsi. Nizami adına ədəbiyyat və dil institutunun əsərləri, X cild, s.85-87.
5. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. IV cild. (2006). Bakı, Şərq-Qərb, s.35.
6. Əhmədov B., Axundov A. (1995). Türk dili. 6-cı sinif üçün dərslik. Bakı, “Öyrətmən” nəşriyyatı, s.126–128.
7. Hacıyev M.Ə. (1961). Durğu işarələri.
8. Həsənov M.Ə. (1991). Azərbaycan dili durğu işarələrinin tədrisinə dair. Metodik göstəriş.
9. Həsənov M. (1987). Azərbaycan dili sintaksisinin tədrisində qarşıya çıxan çətinliklər. Bakı, “Maarif” nəşriyyatı.
10. Hüseynzadə M. (2007). Müasir Azərbaycan dili, III hissə. Morfologiya. Bakı, Şərq-Qərb.
11. İsmayılov R. və başqaları. (2022). Azərbaycan dili (tədris dili). Ümumi təhsil müəssisələrinin 7-ci sinifləri üçün. Bakı, Altun kitab.
12. Kazımov Q.Ş. (2010). Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı, Elm və təhsil.
13. Kazımov Q.Ş. (2007). Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı, Təhsil.
14. Rüstəmov R. Müasir türk dillərində köməkçi nitq hissələri (keçid prosesi), s.76.
15. Zeynalov F. (1971). Müasir türk dillərində köməkçi nitq hissələri. Monoqrafiya (Oğuz dilləri qrupunun materialları əsasında). Bakı, Maarif.
16. Грамматика Азербайджанского языка. (1971). Фонетика, морфология и синтаксис. Под редакцией М.Ш.Ширалиева. Баку, Элм.
17. Валгина Н.С. (2002). Синтаксис современного русского языка. Москва, Логос.
18. Виноградов В.В. О категории модальности и модальных словах в русском языке, с.55.
19. Колесникова С.М. (2012). Частицы как часть речи (к вопросу о значении и разрядах по строению и функциям). Русский язык в школе, №7, с.65–72.

20. Мещанинов И.И. (1945). Члены предложения и части речи. Москва, с.289.
21. Потебня А.А. (1941). Из записок по русской грамматике. Т. 4. Москва, с.194–197.
22. Фомина М.И., Валгина Н.С., Розенталь Д.Э. (2002). Современный русский язык. Учебник под редакцией Н.С.Валгиной. 6-е изд., перераб. и доп. Москва, Логос, с.528.